

Професійні спілки в умовах соціальних трансформацій

Олександр Корнієвський,
кандидат історичних наук,
державний експерт
Національного інституту
проблем міжнародної безпеки

У статті аналізується сучасний стан професійних спілок України та визначаються їх потенційні можливості і перспективні напрями діяльності у справі захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів громадян через вдосконалення нормативно-правової бази, механізмів взаємодії профспілок з органами влади і роботодавцями.

Стратегічним завданням системної трансформації українського суспільства є набуття ознак сучасної демократичної, соціальної і правової європейської держави, яка б, синтезувавши кращі національні традиції, адекватно й ефективно відповідала б на виклики глобалізації. Соціальність держави, крім багатьох інших індикаторів, вимірюється й результативністю діяльності професійних спілок – важливої складової громадянського суспільства, спрямованої на вдосконалення систем і механізмів соціального захисту людей праці, забезпечення соціальних гарантій і допомоги кожному трудівникові, підвищення ефективності взаємодії з органами влади і роботодавцями. Створення впливових профспілок, спроможних ефективно захищати інтереси працівників, — невід'ємний атрибут цивілізованої держави. Право на утворення професійних спілок внесено до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966 рік) і визнано Міжнародною організацією праці.

Метою профспілкового руху, як зазначав В. Барков, є поліпшення соціально-економічної ситуації, а відтак і зміцнення громадянського миру й демократії; головним покликанням професійних спілок є налагодження конструктивного соціального діалогу, узгодження інтересів найманих працівників, держави і роботодавців шляхом домовленостей, а не руйнівної, агресивної конфронтації [1, с. 399].

Загалом профспілки виконують досить широкий спектр соціальних функцій. Вони захищають інтереси робітничого класу у сфері поліпшення

умов праці, професійної підготовки, тривалості робочого дня, відпусток, організації виробництва тощо. Слід зазначити, що профспілки діють як захисні організації найманих працівників, які не мають власності, що, у свою чергу, посилює й актуалізує роль колективних організацій людей праці як суб'єктів забезпечення національної (передусім соціальної) безпеки держави.

Ця роль профспілок набуває особливого значення в умовах трансформаційних процесів у державах перехідного типу, до яких належить і Україна.

Європейський профспілковий рух тривалий час характеризувався розмаїттям структур, ідеологій та організаційних форм, що обумовлювалося особливостями їх історичного розвитку. Та в процесі розширення і поглиблення євроінтеграції, як зазначає П. Бернем, „європейський профспілковий рух вступив у нову енергійну фазу розвитку, відбулися процеси широкомасштабного злиття профспілок, з'явилися можливості для їх об'єднання в міжнародному масштабі” [2, с. 568].

На жаль, в Україні й досі виконується мало досліджень з проблем впливу громадських об'єднань на перебіг подій в країні, формування політики її національної безпеки за активної участі громадськості, асоціативних та інституційних форм її самоорганізації. Актуальність досліджень з цієї проблематики обумовлюють, зокрема, такі висновки вчених: поступальний розвиток соціальних форм життєдіяльності призводить до їх диференціації, виокремлення сфери управління як окремої галузі суспільної діяльності; держава поступово передає, а інститути громадянського суспільства перебирають на себе повноваження щодо контролю над сферами соціальної життєдіяльності [1, с. 391]; на загальному тлі поглиблення процесів євроінтеграції і глобалізації слід очікувати послаблення впливу національної держави на соціальну сферу; загальне спрямування зміни національної системи соціального захисту визначатиметься еволюцією європейської соціальної моделі загалом [3, с. 156].

У контексті проблеми, що досліджується, незаперечний інтерес викликає низка дисертаційних праць, присвячених діяльності професійних спілок України у взаємодії з іншими інститутами громадянського суспільства. Це, наприклад, докторська дисертація В. Цвиха „Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин” (2004 р.), наукові розробки З. Васильєвої, О. Голобуцького, Г. Добровольської, Н. Євсюкової, М. Кліментського, Е. Ковальової, В. Концура, О. Лисюка, В. Никифорова, Г. Стоян, Н. Циганчук. Особливої уваги заслуговують матеріали наукової конференції „Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності”, оприлюднені у збірнику „90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні” (1996 р.), підготовлений групою вчених і профспілкових діячів (З. Васильєва, Н. Гринь, А. Курбаченко, В. Позинач, С. Родіна), а також коментар до Закону

України „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” (2000 р.). Утім аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що вітчизняна наукова думка, аналізуючи місце і роль окремих різновидів громадських об'єднань в трансформаційних процесах, не пов'язувала їх діяльність з державною стратегією забезпечення національної безпеки держави із захищеністю життєво важливих суспільних інтересів.

Відтак **мету** статті визначає наукове осмислення можливостей, нинішнього стану і перспективних напрямів діяльності профспілок України щодо підтримки і підвищення життєвого рівня громадян, надання їм соціальних послуг.

Сучасний профспілковий рух в Україні було започатковано у жовтні 1990 року, коли на І з'їзді профспілок було утворено Федерацію профспілок України (далі – ФПУ). Тоді до ФПУ увійшли 34 галузеві профспілки та обласні міжгалузеві профоб'єднання, які репрезентували 95 % всіх організованих у профспілки трудящих. У подальші роки трудові колективи, групи працівників різних професій (шахтарі, залізничники, авіадиспетчери, працівники малих підприємств тощо), незадоволені нерішучістю ФПУ, утворили власні профспілки, частина з яких 26 жовтня 2004 року об'єдналася в Національну конфедерацію профспілок України. За даними Держкомстату України, на початок 2007 року було офіційно зареєстровано 17360 профспілок та їх об'єднань. Утім на загальному тлі збільшення кількості профспілок і профоб'єднань спостерігається скорочення загальної чисельності їх членів: профспілковий рух за останні десять років щороку втрачав понад мільйон членів. За даними соціологічних досліджень, членами профспілок є нині трохи більше 21 % громадян України. Причинами цього є скорочення кількості робочих місць, перетікання робочої сили у підприємницький сектор на малі, приватні підприємства, у фермерські господарства. Крім того, спостерігається й вихід з профспілок внаслідок розчарування у їх спроможності належним чином захистити людину, яка опинилася у складних життєвих умовах [1, с. 400 — 401]. До речі, така тенденція характерна не лише для України. За даними ООН, у 1989 - 1990 роках лише 12 % робочої сили було об'єднано в профспілки у Франції, 16 % — в Іспанії, 17 % — у США, 26 % — у Швейцарії, 42 % — у Великій Британії.

Вітчизняні профспілки мають і свої, притаманні тільки їм, особливості. Це, зокрема, їх строкатий соціальний характер: членами українських профспілок є не тільки наймані працівники, а й власники та нижча управлінська ланка підприємств. У нинішніх умовах така єдність є об'єктивною реальністю, наголошує в аналітичній записці „Інститут соціального партнерства як чинник демократичного розвитку суспільства: світовий досвід та висновки для України” професор А. Кудряченко [4]. За таких обставин профспілки все більше відходять від своєї основної функції — захисту прав найманих працівників; більше того – вони активно

лобіюють в органах державної влади інтереси роботодавців, що, у свою чергу, підвищує ризик політизації профспілкового руху.

Профспілковий рух в Україні перебуває нині на складному етапі становлення, пошуку свого місця в системі нових соціально-економічних відносин — відносин найманої праці з капіталом, що суттєво об'єктивує головне функціональне призначення професійних спілок у суспільстві, а саме – представництво і захист трудових, соціально-економічних прав членів профспілки, які мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (Ст. 36, 39, 44 Конституції України; ст. 2 Закону України „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”).

Чинне законодавство, що регулює функціонування профспілок, крім названих вище законодавчих актів включає ще й Кодекс законів про працю, закони України „Про колективні договори і угоди”, „Про оплату праці”, „Про охорону праці”, „Про зайнятість населення”, які містять понад 50 норм, що визначають права профспілкових організацій щодо участі в розгляді, узгодженні і прийнятті рішень з питань соціально-трудова відносин, колективного права загалом.

Захисну функцію профспілки здійснюють і шляхом надання адвокатського захисту в судах і комісіях з трудових спорів, що діють на підприємствах. Так, через масові затримки виплати заробітної платні до судових органів щороку подається майже 250 тисяч позовів [1, с. 401]. За висновком В. Никифорова, прагнення роботодавців досягати економічного розвитку, ігноруючи права та інтереси найманих працівників при підтримці влади, яка проводить політику на принципах ринкового фундаменталізму, ускладнює реалізацію прав професійних спілок та розвиток соціального партнерства [5].

З огляду на те, що вітчизняні профспілки постійно збагачують свій досвід у сфері захисту прав та інтересів працівників і прилучаються до міжнародного профспілкового руху, варто зазначити, що в такій, наприклад, розвиненій країні Заходу, як Франція, правовий статус профспілок не залежить від їх чисельності, галузевого чи ідейного профілю. В Преамбулі Конституції Четвертої Республіки, яка була без змін включена до чинної Конституції П'ятої республіки, записано: „Кожна людина може захищати свої права та інтереси через профспілкову діяльність і належати до профспілки за своїм вибором. Право на страйк здійснюється в межах законів, які його регламентують”. Що стосується участі громадян у різних формах безпосередньої демократії з метою захисту конституційних прав і свобод, то показовим може бути приклад Македонії. У статті 21 конституції цієї країни зазначається: „Громадяни мають право мирно збиратися і висловлювати публічний протест без попереднього інформування влади і без спеціального дозволу...”.

Тим часом, за деякими дослідницькими підходами, роль вітчизняних профспілок в сучасних трансформаційних процесах розглядається

тільки як чинник забезпечення політичної стабільності. Зокрема, абсолютизується „політична мобілізація за професійною належністю”, яка „має шанс стати чинником подолання тенденцій технологічно-маніпулятивної мобілізації електорату”, обґрунтовується важливість наявності в суспільстві „профспілкової політичної сили”, здатної „змінити баланс сил у груповому розподілі сфер впливу у парламенті, виконавчій владі та органах місцевого самоврядування” [6]. Ці положення вважаємо досить дискусійними, такими, що не відображають реалій сьогодення, адже виключають дослідження діяльності профспілок (як й інших громадських об'єднань) у контексті ризику їх політизації для суспільно-політичної стабільності, загалом для національної безпеки держави.

Особливий наголос зробимо на тому, що законодавство багатьох держав забороняє політичну діяльність профспілок: вони не можуть ставити перед собою політичні цілі, висувати політичні вимоги, проводити мітинги, демонстрації, збори та інші заходи на підтримку чи проти політичних партій і кандидатів на виборах тощо. Відповідно до Ч. 3 Ст. 36 Конституції України, політичні мотиви об'єднання громадян у професійні спілки повністю виключаються. Законодавець чітко визначив, що громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів, установивши класифікатор прав профспілок: права щодо встановлення на виробничому, регіональному, галузевому, державному рівнях колективних умов праці; права в галузі застосування чинного законодавства про працю; права щодо контролю за дотриманням трудового законодавства.

Така позиція властива і зарубіжним дослідникам, які дотримуються соціал-демократичної традиції, наполягаючи на тому, що метою профспілкового руху є демократична участь в урегулюванні умов праці, а головним фокусом його діяльності є робоче місце.

В Україні взаємовідносини профспілок з політичними партіями набули досить специфічних ознак. Характерним у цьому відношенні було створення у квітні 1997 року Всеукраїнської партії трудящих, в основу діяльності якої були покладені програма дій та передвиборна платформа ФПУ. Щоправда, на парламентських виборах 1998 року ця партія отримала всього 0,8 % голосів виборців.

Для унеможливлення політизації професійних спілок, на нашу думку, необхідно змінити підходи до їх формування і конкретизувати напрями їх діяльності. По-перше, слід чітко визначити, хто і на якій основі може бути членом профспілки, аби не допустити загальної політизації профспілок та їх залежності від роботодавців. По-друге, треба в законодавчому порядку встановити адміністративну і кримінальну відповідальність профспілкових чиновників за зловживання службовим становищем. По-третє, необхідно доповнити законодавство нормою щодо безпартійності керівництва будь-яких професійних спілок, що дозволить зробити громадські об'єднання більш-менш незалежними від будь-якої політичної сили.

Не можна виключати, що зміна ролі, яку виконують сьогодні професійні спілки в українському суспільстві, пов'язана з тим, що на арені виробничих відносин, як зазначав В. Барков, з'явилися нові дійові особи — з одного боку, власники, їх представницькі органи та роботодавці, а з іншого — наймані робітники, інтереси яких не завжди збігаються з інтересами перших. Отже, за висновком В. Баркова, „зараз ми маємо іншу базу відносин між найманим трудом та капіталом” [1, с. 400]. Актуальність цього висновку підтверджує впровадження у сфері виробництва зовсім іншої, ніж попередня (що базувалася на споживацьких запитах працюючих до профспілок щодо розподілу ними колективних матеріальних благ і соціальних послуг) модель взаємовідносин „роботодавець — найманий працівник”, яка базується на принципах соціальної відповідальності бізнесу, соціального партнерства бізнесу, влади і роботодавців. Це свідчить, що взаємодія праці і капіталу поступово переходить на загальноосвітні стандарти.

Все це суттєво корегує місце і роль професійних спілок у сфері соціально-економічних відносин. До того ж, відповідно до ст. 13 Закону України „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”, держава визнає тільки профспілки повноважними представниками працівників і захисниками їх трудових, соціально-економічних прав та інтересів. Вона має активно сприяти профспілкам у встановленні партнерських відносин з роботодавцями та їх об'єднаннями. На переконання роботодавців, партнерство бізнесу, влади і роботодавців вже дає цілком реальний економічний ефект: посилюється мотивація працівників, зменшується плинність кадрів, зростає продуктивність праці тощо. Головне, що у вигравші залишаються обидві сторони [7, с. 10].

Серед основних проблем сучасного профспілкового руху в Україні назвемо такі: постійне зниження рівня довіри населення до профспілок; незацікавленість та неспроможність профспілок опікуватися працівниками нових форм господарювання, приватних фірм зокрема; недостатня підтримка профспілками тих, хто втратив роботу; надмірна політизація профспілкового руху, посилення залежності „незалежних” профспілок від певної політичної сили.

Тривожною є тенденція до встановлення субординаційних відносин - залежності профспілок від органів влади і політичних партій. За таких обставин профком фактично перетворюється на інтегровану структуру адміністрації підприємства, що створює підґрунтя для адміністративно-економічних груп і певних політичних сил у контексті появи для них нових можливостей для маніпулювання суспільною свідомістю та використання у своїх цілях потенціалу професійних спілок.

Та чи не найнебезпечнішою тенденцією можна вважати розколотість сучасного профспілкового руху України, який фактично контролюють дві потужні політичні сили.

Все вищезазначене аж ніяк не заперечує того, що профспілки можуть

бути стабілізуючим і об'єднавчим фактором розвитку суспільства і держави. Утім, лише за певних умов: по-перше, коли профспілки як групи тиску наполегливо захищатимуть у політико-владних структурах права та інтереси різних верств населення за професійною належністю; по-друге, коли запрацює система соціальної відповідальності бізнесу; по-третє, коли держава належним чином виконуватиме свої обов'язки щодо профспілок, визначені Концепцією реформування політичної системи України – удосконалюватиме нормативно-правову базу їх діяльності з метою забезпечення повноти реалізації їх можливостей і функцій; забезпечуватиме участь профспілок у виробленні та прийнятті рішень щодо соціально-трудова відносин і соціальної стабільності суспільства; сприятиме переходу профспілок від радикальних методів обстоювання прав та інтересів своїх членів до цивілізованих переговорних процедур; дбатиме про поліпшення умов профспілкового руху на засадах здорової конкуренції [8, с.17].

Висновки

Розвиток профспілкового руху в Україні має досить суперечливий характер, а функціонування цього інституту громадянського суспільства загалом інертне. Тому єдиним реально ефективним суб'єктом захисту прав та інтересів громадян залишається держава. Показовим прикладом у цьому зв'язку може бути ухвалення Верховною Радою України 2 вересня 2008 року Закону України „Про підвищення престижності шахтарської праці”. Утім з ухваленням цього акту цілий зріз життєво важливих для шахтарів проблем залишається нерозв'язаним. До того ж дієвих заходів боротьби з недбайливим „шахтарським начальством” (як взагалі з керівництвом підприємств усіх форм власності) поки що законодавець не визначив.

Закономірно, що стратегічним завданням завершального етапу реформи політичної системи та реалізації Стратегії національної безпеки України — „позбутися слабкості та розпорошеності інституцій громадянського суспільства, що не дозволяє належним чином реалізовувати їх потенціал стосовно демократизації суспільного життя”, є вдосконалення нормативно-правової бази діяльності профспілок, приведення трудового законодавства України до європейських стандартів у сфері соціально-економічних відносин у світлі заходів, спрямованих на поглиблення її європейської інтеграції. За висновком А. Кудряченка, дієвою підмогою для зміцнення профспілок, захисту ними законних прав громадян мають слугувати законодавчо визначені стандарти не лише прожиткового мінімуму, але й всі інші соціальні стандарти – норми погодинної оплати праці, заробітної платні, відпусток тощо [4].

Законодавче забезпечення системи соціального партнерства мають доповнити ухвалення українськими парламентарями законів „Про соціальний діалог”, „Про трудові колективи”, прийняття нової редакції

Закону України „Про колективні договори і угоди”, доопрацювання і прийняття Трудового кодексу України, прийнятого в першому читанні 25 травня 2008 року, який замінив би чинний Кодекс законів про працю, ухвалений ще за часів УРСР.

Важливим є закріплення такого правового статусу профспілок, який відповідав би ринковим відносинам, до якого варто було б віднести закріплення на законодавчому рівні не тільки прав, але й обов'язків профспілкових керівних органів. Корисним міг би бути й досвід інших країн, законодавством яких заборонено включати до складу профспілки, що складається з найманих працівників, осіб, що належать до адміністрації, навіть найнижчої ланки.

В інтернет-виданні „Українська правда” свого часу було розміщено статтю політолога В. Каспрука „Соціальний фактор зможе об'єднати Україну”. Вважаємо досить слушним висновок автора, що об'єднати нашу країну зможе саме соціальний фактор – „урівноваження її соціальної складової і підвищення рівня життя людей” [9]. І чи не професійні спілки як захисні колективні організації трудящих, мета яких — підтримувати й підвищувати життєвий рівень своїх членів, мали б виступити за перманентної соціально-політичної кризи стабілізуючим і об'єднавчим соціальним фактором трансформаційних процесів, „щоб українські громадяни по всій Україні відчували себе захищеними у фінансовому плані та впевненими в завтрашньому дні”.

Насамкінець зазначимо, що, незважаючи на усі негаразди перехідного етапу розвитку українського суспільства, профспілковий рух в Україні все ж розвивається, охоплюючи всі форми власності та господарювання на загальному тлі трансформації відносин держави і бізнесу у загальному напрямі формування соціально орієнтованої ринкової економіки, забезпечення соціально-трудової самореалізації громадян, реформування соціальної політики, вдосконалення процесу економічного діалогу між владою і бізнесом, виконання ним соціальних функцій. Перспективними напрямами діяльності професійних спілок за нинішніх реалій вважаємо такі: обстоювання прав трудового колективу у відносинах з роботодавцем; представництво інтересів членів профспілок в судових органах та правозахисних організаціях; укладання колективних договорів з роботодавцями і органами влади; активна участь у розробці законів, що стосуються зайнятості та умов оплати і безпеки праці; створення установ з науково-аналітичного супроводу розвитку профспілкового руху; організація страйків та інших мирних акцій протесту відповідно до визначених чинним законодавством статутних цілей професійних спілок.

Література:

1. **Барков В. Ю.** Взаємовідносини держави і суспільства в Україні // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. — К.: НІСД, 2004. — С. 351 — 451.
2. **Бернем П.** Профспілки (trade unions) // Короткий оксфордський політичний словник / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2006. — С. 257 — 258.
3. Франція. В поисках новых путей / Отв. ред. Ю. И. Рубинский. — М.: Изд—во „Весь мир”, 2007. — 624 с.
4. **Кудряченко А.** Інститут соціального партнерства як чинник демократичного розвитку суспільства: світовий досвід та висновки для України. — <http://www.niss.gov.ua/Monitor/July08/19.htm>
5. **Нікіфоров В. Ю.** Захист профспілками соціально-трудових прав працівників в умовах ринкової економіки (теоретично-правовий аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. ун-т внутрішніх справ. — Х., 2005. — 18 с.
6. **Тупиця О.** Профспілки як чинник забезпечення політичної стабільності в сучасній Україні // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2007. — Вип. 10. — С. 343 — 352.
7. **Уманський С.** Бізнес і люди. Шляхи відповідальності // Дзеркало тижня. — 2008. — № 36. — 27 вересня — 3 жовтня. — С. 10.
8. Концепція реформування політичної системи України: Проект. — К.: Т-во „Знання” України, 2001. — 36 с.
9. **Каспрук В.** Соціальний фактор зможе об'єднати Україну — <http://www.pravda.com.ua/news/2008/9/22/81603.htm>